

Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw

Prof. Dr. Georges Despy publiceerde zopas een artikel¹⁾ over een brief van de Luikse kerk²⁾ aan de paus betreffende een ketterij die vanuit Mont Aimé³⁾ in het graafschap Champagne reeds een grote uitbreiding in de steden van Frankrijk en het Roomse Rijk⁴⁾ zou hebben genomen. De beschreven ketterij is volgens de brief reeds stevig georganiseerd en kent *auditores, credentes, sacerdotes* en *prelati*.

Prof. Despy vergeleek deze brief met de verhalende bronnen uit het jaar 1135 en slaagde erin parallelteksten te vinden in de *Annales Rodenses* en de *Annales Aquenses*, waaruit hij besloot dat de Luikse brief eveneens in de tweede helft van het jaar 1135 werd geschreven en niet in 1144-45 zoals men vroeger meende. De datering van de brief steunde tot op heden op de beginletter van de pausnaam L., die geïnterpreteerd werd als Lucius II (1144-45), doch de beginletter kan volgens Prof. Despy ook een I. geweest zijn en dus Innocentius II (1130-43) aanduiden.

¹⁾ G. DESPY, *Les cathares dans le diocèse de Liège au XIIe siècle. A propos de l'Epistola Leodiensis au pape L. (?)*, in *Christianisme d'hier et d'aujourd'hui. Hommages à Jean Préaux*, uitg. G. CAMBIER, Brussel (U.L.B.), 1979, blz. 65-75.

²⁾ Uitg. P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis Neerlandicae*, dl. I, Gent, 1889, blz. 31, nr. 30, en G. DESPY, *a.c.*, blz. 74-75, een herdruk van de uitgave van Paul Frédéricq, doch met verandering van de beginletter van de pausnaam van L. in I.

³⁾ De *Mons Guimari* uit deze tekst is niet terug te vinden in de gebruikelijke woordenboeken voor Latijnse plaatsnamen, doch werd geïdentificeerd als het kasteel van Montwimer in Champagne door E. CHENON, *L'hérésie à la Charité-sur-Loire et les débuts de l'inquisition monastique dans la France du Nord au XIIIe siècle*, in *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, 1917, XL, blz. 301.

⁴⁾ Uitg. P. FREDERICQ, blz. 31 en uitg. G. DESPY, *a.c.*, blz. 75: «Preterea caritati vestre notificamus quia, secundum quod ab his qui a nobis deprehensi sunt accepimus, omnes Gallici regni atque nostri civitates hujus erroris veneno ex parte magna infecte sunt». P. Frédéricq vertaalt deze tekst in zijn regest als zou het om Luikse steden gaan. Er staat echter niet «nostrae civitates», maar «nostri (regni) civitates», wat in tegenstelling tot de «Gallici regni (civitates)» wellicht die van het Roomse Rijk aanduidt. Ook de interpretatie van P. Frédéricq (blz. 32) als zouden de ketteren naar afzonderlijke bedevaartplaatsen zijn gezonden, lijkt aanvechtbaar. Het «per loca religiosa divisimus, quid... agendum sit... exspectantes» zou best op een verplicht verblijf in een klooster kunnen duiden, zoals o.m. in 1121 te Soissons aan Abaelard werd opgelegd volgens de *Historia calamitatum*, uitg. V. COUSIN, *Petri Abaelardi opera*, dl. I, Parijs, 1849, blz. 21-22.

De Luikse brief zou dus tien jaar vroeger moeten gedateerd worden dan tot nog toe het geval was. Op het eerste gezicht lijkt deze vervroegde datering niet zoveel belang te hebben, maar indien ze door de wetenschappelijke wereld wordt aanvaard, kan ze toch een nieuw licht werpen op de evolutie en de frequentie van de ketterijen in de eerste decennia van de 12de eeuw.

De volksbeweging door Tanchelm (+ 1115) losgeslagen⁵⁾, wordt in de bronnen niet beschreven als een gestructureerde ketterij. In 1135 daarentegen zou zulke georganiseerde ketterij reeds in alle Franse en Duitse steden hebben bestaan. Zelfs indien de Luikenaars de uitbreiding van deze ketterij hebben overdreven, wat waarschijnlijk is⁶⁾, zal men toch voor de uitbouw van leer en hiërarchie vanuit Mont Aimé enkele jaren moeten rekenen⁷⁾.

Hiermee zou men een tekst in verband kunnen brengen die nog nooit in de discussie werd betrokken en die toch ook schijnt te wijzen op het bestaan van dwaalleren in het begin van de 12de eeuw. Anselm van Havelberg beweert nl. dat Norbertus van paus Gelasius (1118-1119) de toelating kreeg te prediken o.m. wgens het groot aantal dwaalleren en

⁵⁾ De schrijfwijze Tanchelm is ongetwijfeld oorspronkelijk de meest gebruikte, als samenstelling uit de elementen TANC, dat gedachte, aandenken, bedanking zou betekenen en HELM, dat de betekenis helm zou hebben, aldus M.-Th. MORLET, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, dl. I: *Les noms issus du germanique continental et des créations gallo-germaniques*, Parijs, 1968, blz. 65 en 128. De verbinding van beide elementen is echter uiterst zeldzaam. J.B. RUSSELL, *Dissent and Reform in the early Middle Ages*, Berkeley en Los Angeles, 1965, blz. 282, noot 6, zegt: «Since Tanchelm is a name known in other contexts...», doch tot op heden vonden we geen tweede Tanchelm, ondanks het feit dat de elementen afzonderlijk in zeer vele persoonsnamen voorkomen. M. GOTTSCHALD, *Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*, Berlijn, 1954, blz. 224 en 570, schijnt ook een verband met Däne (Deen) voor mogelijk te houden, maar vernoemt evenmin de naam Tanchelm. J.B. RUSSELL, *o.c.*, blz. 282, noot 6, kiest terecht voor de schrijfwijze Tanchelm en beschouwt Tanchelin als een onhandige verfransing: «The French have usually chosen «Tanchelin», owing to their difficulty in pronouncing the other form». De twintig hss. van de *Vita Norberti B* geven inderdaad steeds Tanchelmus of Thanchelmus; slechts twee, uit de 16de en 17de eeuw, hebben Tanchelinus (AMIENS, 594, blz. 35, 17de eeuw, en PRAAG, ST.-WENCESLAS, fol. 62, 16/17de eeuw). Alleen SOISSONS, 12, fol. 2, 12de eeuw, heeft de vorm Tanchelmus.

⁶⁾ Het is immers de bedoeling de paus te alarmeren en hem aan te sporen tot maatregelen. Indien de ketterij werkelijk in alle steden was verspreid, zou het verwonderlijk zijn dat zij alleen te Luik een spoor zou hebben nagelaten.

⁷⁾ Hier wordt niet ingegaan op de andere ketterijen van het begin der 12de eeuw, die bij A. BORST, *Die Katharer*, Stuttgart, 1951, blz. 83-87 en elders worden beschreven, doch waarover voorlopig niets nieuws te melden is. Wel tonen zij mede aan dat er wel degelijk ketterijen bestonden in die tijd, ook al zijn de meeste slecht gekend.

schisma's die toentertijd in de Westerse Kerk voorkwamen⁸). De toelating tot prediken, waarvan Anselm hier melding maakt, werd aan Norbert gegeven te Saint-Gilles (Zuid-Frankrijk) in oktober-november 1118⁹).

Weliswaar blijft de omschrijving *enormitates et schismata* zeer vaag en ze kan ook niet door andere bronnen nader worden bepaald. Behalve Norberts optreden tegen de gevolgen van de dwaalleer van Tanchelm, bezitten we geen enkele konkrete inlichting over een directe confrontatie van Norbertus met een ketterij¹⁰). Toch blijft het van belang te weten dat er volgens Anselm in 1118 reeds vele dwaalleren bestonden waartegen door prediking moest worden opgetreden. In elk geval moet het beeld van een rustige eerste helft van de 12de eeuw, het «vide hérétique» waarvan o.m. Christine Thouzellier gewaagt¹¹), dringend worden herzien.

Ook Abaelard trouwens maakte melding van vele ketterijen, waarvan hij enkel die van Tanchelm en die van Petrus met name vernoemt¹²). Vanzelfsprekend moet men bij de interpretatie van de teksten van Anselm en Abaelard rekening houden met de bekende gemeenplaats van

⁸) *Anselmi Havelbergensis Dialogi*, dl. I, P.L., 188, kol. 1155: «Surrexit in eadem (canonica) professione, et in apostolicae vitae imitatione quidam presbyter religiosus, nomine Norbertus, tempore papae Gelasii, qui propter suam religionem, et multas enormitates et schismata quae tunc fiebant in Occidentali Ecclesia, a Romano pontifice Gelasio litteras et auctoritatem praedicandi accepit». Zie over deze bron W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisshop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 7-10.

⁹) *Vita A*, MGH., SS., XII, blz. 673-674; *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 814. JAFFE-LOEWENFELD, *Regesta...*, dl. I, blz. 778 (tussen 23 oktober en 15 november), zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 39.

¹⁰) Alleen vinden we in *Vita A*, blz. 676 over Norbertus gezegd; «...severus contra ecclesiae hostes...». Daaruit is echter niets te besluiten, te meer daar deze uitdrukking voorkomt in een zgn. deugdcatalogoog. Even vaag is *Vita A*, blz. 700: «... unitatem sanctae ecclesiae conservans eiusque perturbatores et scismaticos omnes persequens et detestans...».

¹¹) C. THOUZELLIER, *Hérésie et pauvreté à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle*, in *Etudes sur l'histoire de la pauvreté*, uitg. M. MOLLAT, Parijs, 1974, blz. 378: «Après le vide hérétique de la première moitié du XIIe siècle réapparaît en effet à la veille du XIIIe siècle...». Meer genuanceerd toch A. BORST, *Die Katharer*, Stuttgart, 1953, blz. 3: «Seit etwa 1140 wird wirklich die Masse von Ketzereien ergriffen...». Een geografisch onderscheid wordt gemaakt in W. NEUSS en F.W. OEDIGER, *Geschichte des Erzbistums Köln*, dl. I, Keulen, 1964, blz. 398: «Während die Kirche in Frankreich etwa seit dem Jahre 1000 immer wieder beunruhigt wird, dass einzelne sich absondern, ist man in Köln bis zum Prozess gegen die Katharer (1143) von diesen Sorgen anscheinend wenig berührt worden».

¹²) Uitg. V. COUSIN, dl. II, Parijs, 1859, blz. 83-84, of P.L., 178, kol. 1056: «...Tanquelmus quidam laicus nuper in Flandria, Petrus presbyter nuper in Provincia, ut ex multis aliquos in medium producamus».

vele middeleeuwse schrijvers, die meenden dat de tijd die zij beleefden, de slechtste was¹³). Maar toch was Abaelard van nature niet bepaald een pessimist en Anselm was uitgesproken optimistisch ingesteld tegenover de geschiedenisevolutie. Hoe dan ook, zelfs de vage bewaard gebleven berichten over ketterijen in de eerste helft van de 12de eeuw volstaan om de stelling van een «vide hérétical» af te wijzen.

Prof. G. Despy meent dat de Luikse brief uitging van de bisschop samen met zijn kathedraal kapittel en dat de uitdrukking *ecclesia Leodiensis* dus niet noodzakelijk zou wijzen op een *vacatio sedis* te Luik op dat ogenblik¹⁴). Dit is een nieuwe stellingname, die uitvoeriger dient bewezen te worden. Ook de Utrechtse brief over Tanchelm immers ging uit van de *ecclesia Trajectensis* en werd op grond van de *vacatio sedis* te Utrecht gedateerd in de jaren 1112-1114¹⁵). Wanneer de term *ecclesia* werkelijk bisschop en kapittel kan aanduiden, zou daarmee ook deze datering op de helling komen te staan. Te Doornik vindt men wel een oorkonde van 1149 waarin *ecclesia* het kapittel alleen aanduidt¹⁶), doch voorlopig lijkt het moeilijk te bewijzen dat met die term tevens de bisschop zou bedoeld zijn, zonder dat deze vermeld wordt in de *intitulatio* of onder de getuigen¹⁷).

Bovenstaande opmerking betreffende de betekenis van *ecclesia Leodiensis* heeft echter geenszins tot gevolg dat een datering van de Luikse brief in het jaar 1135 onmogelijk zou worden. Hij kan inderdaad gedurende een vacatuur zijn opgesteld door het Luikse kapittel. Bisschop

¹³) B.v. reeds in de *Vita antiquissima* van Sint-Servaas, in *Analecta Bollandiana*, 1882, I, blz. 89: «Multae enim hereses eo tempore quasdam aeclesias Dei impugnabant,...». Deze tekst zou volgens G. Kurth op zijn beurt afhankelijk zijn van de middeleeuwse bestseller, de *Historia Francorum* van Gregorius van Tours, zie *Anal. Boll.*, *ibidem*, blz. 86. Zie ook L. ARBUSOW, *Colores rhetorici*, Göttingen, 1948, 1963², blz. 118, nr. 15: *Topos der ma. Zeitklage*.

¹⁴) G. DESPY, *a.c.*, blz. 68-69.

¹⁵) J.-M. DE SMET, *De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopszetel in 1112-1114*, in *Scrinium Lovaniense*. Etienne Van Cauwenbergh, Leuven, 1961, blz. 214-215. Prof. G. Despy vergiste zich blijkbaar waar hij beweert (*a.c.*, blz. 69, noot 13) dat Prof. De Smet de Utrechtse brief binnen het pontificaat van Godebold (1114-1127) had geplaatst. Integendeel, de brief wordt in het artikel van Prof. De Smet binnen de vacatuur gedateerd en eerder in 1113 dan 1114 (blz. 214/215).

¹⁶) *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand*, uitg. A. VAN LOKEREN, Gent, 1868, blz. 144-145, nr. 242, waarin de «sancta Tornacensis ecclesia» van de *intitulatio* blijkens de getuigenlijst bestaat uit het kapittel. De bisschop wordt daarin echter niet vermeld.

¹⁷) Wij danken Prof. Dr. E. Van Mingroot, die zo vriendelijk was ons mee te delen dat ook in de Kamerijkse oorkonden tot 1130 geen gevallen voorkomen waarin de term *ecclesia* tegelijk bisschop en kapittel zou betekenen.

Alexander I van Gulik werd immers na mei 1134 afgezet en de eerste vermelding van zijn opvolger Adalbero II van Chiny zou maar op 22 maart 1136 voorkomen¹⁸). Zowel de brief van het Utrechtse als die van het Luikse kapittel blijven dus wellicht het best geplaatst binnen de periode van een *vacatio sedis*.

Tenslotte moet, althans voor de ordeshistorici, nog gewezen worden op een paralleltekst met deze van Anselm, die tot op heden evenmin de aandacht van de historici heeft getrokken. In een oorkonde van juni 1271 van de elekt van Utrecht voor de abdij van Middelburg, wordt verhaald dat de bisschop Godebold van Utrecht (1114-1127) aan de abt van Middelburg de taak zou opgedragen hebben in de kustgebieden te prediken, wegens de verhardheid van de Zeeuwse bevolking en de ketterij van Tanchelm¹⁹). Volgens R.R. Post is deze oorkonde een vervalsing, daar ze te verreikende voorrechten toekent aan de abdij van Middelburg²⁰). C. Dekker echter is van mening dat het woordgebruik in deze zin afhankelijk zou zijn van een oorkonde van Godebold (1114-1127)²¹). De oorkonde van 1271 moet bij de discussie worden betrokken en grondiger onderzocht, aangezien de genoemde passage er zou kunnen op wijzen dat niet enkel te Antwerpen, maar ook in de omgeving van Middelburg de gevolgen van de ketterij van Tanchelm nog lang nadien als een ernstig gevaar werden beschouwd²²).

¹⁸) Aldus E.I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, Amsterdam, 1960, blz. 282.

¹⁹) *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, uitg. F. KETNER, dl. IV, 's-Gravenhage, 1954, nr. 1806, blz. 73: «Preterea ex concessione domini Godeboldi, Traiectensis episcopi, propter duriciam gentis et heresim Thankelmi commissum est abbati Myddelburgensi officium predicandi in maritimis nostris». Betreffende de waarde van deze tekst kan voorlopig alleen worden opgemerkt dat de overgang van Middelburg tot de premonstratenzerorde gewoonlijk in 1128, 1130 of na 1130 wordt geplaatst. Bisschop Godebold (1114-1127) zelf kan dus geen opdracht aan een premonstratenzerabt van Middelburg hebben gegeven, maar wel aan zijn voorganger Alboldus (1123-1130), die geen premonstratenzer was.

²⁰) R.R. POST, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw*, Utrecht, 1928, blz. 249-253; Bijvoegsel IV: *Twee onechte oorkonden over de kerken van de abdij Middelburg*. Spijtig genoeg gaf Prof. Post geen commentaar over de passage betreffende Tanchelm. De uitgever, F. Ketner, deelt niet de mening van Post en houdt de oorkonde voor echt (blz. 71).

²¹) C. DEKKER, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen*, Assen, 1971, blz. 333, noot 43. Typisch voor de 12de eeuw zijn volgens C. Dekker de uitdrukkingen *in maritimis* voor Zeeland en de *duricia gentis* als epitheton voor de Zeeuwen.

²²) Een lang voortleven van ketterijen, na de officiële onderwerping, is ook elders aan te tonen, b.v. in Zuid-Frankrijk, waar tot op heden sommigen zich «catharisants» noemen en

Enkel volledigheidshalve mag hier nog een derderangsbron over Tanchelm worden vermeld, die, misschien terecht, evenmin werd opgenomen in de nochtans zeer uitgebreide bronnenverwijzingen van Paul Frédéricq en Jeffrey Burton Russell²³), nl. het *Chronicon Bethlemiticum* van Pieter Impens²⁴). Deze laatste vernoemt de naam Tanchelm niet, doch meent dat te Antwerpen de ketterij van de «armen van Lyon» woedde, waartegen Norbert twaalf baccalaurei in de theologie uit de Universiteit van Parijs zou hebben ontboden om door hun prediking de ketterij uit te roeien. Pieter Impens (+ 1523) verwacht hier duidelijk het begin van de 12de met het begin van de 13de eeuw en laat ook zijn vruchtbare verbeelding werken in het verhaal van de stichting van Sint-Michiels en het Onze-Lieve-Vrouwkapittel, dat volledig uit de lucht gegrepen is. Zes Parijse baccalaurei zouden nl. Norbertus' levenswijze zijn gevolgd en Norbertus zou voor hun verblijfplaats Sint-Michiel, de overwinnaar op de duivel, als patroon hebben gekozen, terwijl de andere zes de Onze-Lieve-Vrouwkapel zouden hebben gebouwd. De gaven van de gelovigen zou Norbert in twee gelijke delen hebben verdeeld onder de twee gemeenschappen²⁵).

in feite ook het dualisme belijden. De leer staat daarbij weliswaar niet meer zozeer op de voorgrond. Zij lijkt slechts een uitdrukking van het regionalistisch-autonomistisch verzet tegen het centraal-frans imperialisme. In onze streken en in de Hedendaagse Tijd zou men het Stevenisme in de streek van Halle tot voorbeeld kunnen nemen.

²³) J.B. RUSSELL, *Dissent and Reform in the early Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, 1965, blz. 265-269: *Appendix B. Sources for Tanchelm's Heresy*.

²⁴) Onuitgegeven autograaf, WENEN, Oostenrijkse Nationale Bibliotheek, *Series nova*, nr. 12.816 (oud nr. 311-95), fol. 7-7vo, zie E. PERSOONS, *De autograaf van het «Chronicon Bethlemiticum» door Pieter Impens*, in *Mededelingen van de Geschied-en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 1962, II, afl. 1, blz. 3-10, met op blz. 10 de datering van de kroniek: omstreeks 1508-1515. Afschrift van het *Chronicon*, gemaakt in 1644, in de abdij van Averbode Hs. XV F 1.

²⁵) Autograaf, fol. 7; afschrift abdij Averbode, Hs XV F 1, blz. 17: «Cum autem Antwerpie heresis pauperum de Lugduno pullularet inter eos qui extra opidum in villis commanebant precipue eo quod esset opidum eo tempore non magnum, quod nunc /fol. 7v/ vetus castrum nuncupatur, zelo divine religionis ductus, vir sanctus Norbertus duodecim sacre theologie bachularios ex Parisiensi studio accitos, secum adduxit et contra heresim pessimam constantissime predicarunt et Deo annuente heresi extirpata et fidelibus in fide confirmatis, offeruntur Dei servis a populis fidelium innumera dona et predia agrorum et pratorum et aliarum possessionum pro eorum sustentatione, obsecrantibus ut illic commanentes piis mentibus presidio forent, ne malivolorum nequicia extincta, semina heresum rursum reviviscerent. At sanctus vir, ut contra diabolum fortius certare valerent, beatum archangelum Michaellem, antiqui hostis victorem, patronum eligens, monasterium canonicorum regularium Premonstratensis reformationis illic condere cupiens, hos clericos suos ad religionis susceptionem invitavit. Sex ex illis sancto viro consentiunt et monasterium sancti Michaelis in aggere Schalde fluminis initiati sunt. Reliqui sex, ut erant in

Pieter Impens had waarschijnlijk voor het begin van zijn uiteenzetting over de *Reformatio canoniorum regularium qui Premonstratenses dicuntur* goede bronnen gelezen, maar hier slaat hij aan het fantaseren.

Samenvattend kan men zeggen dat de teksten van Anselm van Havelberg en Abaelard, naast andere, onmiskenbaar wijzen op de aanwezigheid van ketterijen in het begin van de 12de eeuw, wat de stelling van Chr. Thouzellier weerlegt en de mening van Prof. Despy kan versterken.

De oorkonde van 1271 moet nog nauwkeuriger worden onderzocht, doch zou kunnen aantonen dat de leer van Tanchelm na zijn dood ook in de omgeving van Middelburg bleef voortleven, zoals een voortleven te Antwerpen reeds in 1124 in de bronnen is vermeld²⁶).

De tekst van het *Chronicon Bethlemiticum* tenslotte kan vanwege zijn slechte kwaliteit bij de Tanchelmstudie niet worden gebruikt.

Sedert het artikel van Prof. J.-M. De Smet²⁷) zal het wel een vaste verworvenheid van de historische wetenschap blijven dat Tanchelm oorspronkelijk geen ketter, maar een Gregoriaan was, en dat de verwijten hem toegestuurd, schromelijk overdreven zijn. Of het ook definitief zal kunnen bewezen worden dat Tanchelm nooit ketter is geworden, is een andere vraag. Indien men deze laatste stelling bijtreedt, zal men moeten aannemen dat zijn volgelingen zich na zijn dood (1115) ten onrechte op hem hebben beroepen. Men kan zich immers moeilijk indenken dat Norbertus in 1124 scherp zou zijn opgetreden tegen een leer die nog duidelijke Gregoriaanse kenmerken zou hebben vertoond.

Mankevosstraat 71
1860 Meise.

W.M. GRAUWEN O. Praem.

clericali vita perseverare delegerunt capellulam in honore beate Virginis in qua divina celebrarent, edificarunt, que post in solempnissimum collegium sancte Marie amplificata est. Cuncta quoque munera et possessiones ex devotione a plebibus illis data et allata, vir sanctus Nortbertus in duas partes equales divisit, unam tribuens fratribus suis, sancti Michaelis canonicis, alteram clericis capelle, nunc canonicis sancte Marie».

²⁶) Zie daarover E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden voor O.L. Vrouwakapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen*, in *Analecta Praemonstratensia*, 1972, XLVIII, blz. 43-64, voornamelijk het besluit blz. 62-63.

²⁷) Zie blz. 89 noot 15.